

“Molao wa Tsamaiso ke se sebediswa se thosang ho phephetsa diqeto tsa balaodi ba lehae. Re ka kopanya mekhatlo ya rona ho sebedisa molao wa tsamaiso ho phephetsa diqeto tse re amang le mesebetsi ya rona

”

Mabapi le Basali mesebetsing e itaolang: Globalizing le ho hlophisa (WIEGO)

WIEGO ke khokahano ya batho ka bomong le mekhatlo e sebetsang ho phahamisa lentsoe la ba sebetsang ba itaola, ba bonahale mme ba netefatsehe. Re sebetsa le StreetNet International, e hlophisang mekhatlo ya barekisi ba mmileng lefatšhe kaofela. Re boetse re sebetsa le mekhatlo ya batho ba sebetsang ka ho photha le ho hlopha matlakala linaheng tse ngata, ho kenyelleditswe le Aforika Borwa.

Lenaneo la Molao la WIEGO le Lenaneo la Mokhatlo le Boemeli a ngotse bokana ena. Lenaneo la Molao la WIEGO le matlafatsa mekhatlo ya basebetsi hore e lwanele ho amohelwa le ditokelo tsa bona jwaloka basebetsi ba lehae, naha le machabeng. Lenaneo la WIEGO la Mongatlo le Boemedi le sebeletsa ho matlafatsa mekhatlo e itshetlehile ka botho, haholoholo e kenyeletsang basadi jwalo ka ditho le baetapele, le ho aha dikamano tsa mekhatlo ena e tshwanang.

Bakeng sa tlhahisoleseding e batsi le mehlodi ya WIEGO, etela ho www.wiego.org. Le wena o ka re latela ho [Facebook.com/wiegoglobal](https://www.facebook.com/wiegoglobal) le Twitter ho [http://twitter.com/wiegoglobal](https://twitter.com/wiegoglobal)

Hobaneng re entse bokana ena

Bokana ena e etselitsoe basebetsi ba itaolang ka tshebetso (haholo barekisi ba mmileng le ba phothang le ho hlopha matlakala) ba sebetsang dibakeng tsa setjhaba Aforika Borwa. E fana ka selekela sa molao wa tsamaiso, e le sebeliswa seo basebetsi ba ka se sebedisang ho phephetsa diketso tsa khethollo le diqeto tsa balaodi ba mmasepala. Sebelisa boka ena ho ithota ka ditokelo le dipheko tsa hao, ho sa kgathalletsehe ho re na o motho ya rekisang mmileng, ya phothang le ho hlopha matlakala kapa mosebetsi e mong ya sebetsang sebakeng sa mmasepala. Boka ena e ka sebeliswa ke bahlophisi e le mohlodi wa thoto ya basebetsi.

Bokana ena e thehiloe ho WIEGO technical Brief 10, Ho Sebelisa Molao wa Tsamaiso ho Sireletsa Mekgwa ya Boiphediso: Lithoto tse tswang Aforika Borwa tse ka fomanhang webosaeteng ya WIEGO [mona](#) mme tsa rotwa baetapele ba barekisi ba mmileng le ba phothang le ho hlopha matlakala dithotong tsa mohla la Pherekhong 2018, tsa Sekolo sa Molao sa WIEGO mabapi le Molao wa Tsamaiso.

Re nehelana ka bokana ena ho moetapele le morekisi wa mmileng, John Makwicana (1947 - 2018). John o sebeditse jwalo ka modolasetolo wa Traders Against Crime and as Vice President of Masibambisane Traders Association (MATO). John o ile a fomana [tlholo e kholo](#) bitsong la basebetsi ba itaolang ha a ne a hlola nyewe e ikhethang mabapi le mmasepala wa Dorban kamora ho hapowa ha thepa ya hae ke Mapolesa a Metro ka 2013. Nyewe ya hae e ile ya beha mohlala wa semolao o phephetsang Molao wa Motheo wa ho hapowa ha thepa ya bahwebi, mme a fomana setomo le netefaletso ya mosebetsi o itaolang lefatsheng ka bophara.

Difoto tse letsohong le letshehadi ho ya ho le letona: Tsmi Qoazi, Asiye eTafoleni le Chris Bonner

Botaki ka: Jolian Lockham wa Lockham Creative

Dikahare

1. Inleiding tot Administratiewe Reg	4
1.1 Molao wa Tsamaiso ke eng?	4
1.2 Batsamaisi ke bomang?	4
1.3 Molao wa Tsamaiso o Tswa kae?	5
1.4 Ketso ya Tsamaiso Ke eng?	5
1.5 Ke Ketso Efe e nang le Tsamaiso e nang le toka?	5
2. Ho itokisetsa ho phephetsa Ketso ya Tsamaiso	6
2.1 Na ho molaong?	6
2.2 Na ho a otlwahala?	7
2.3 Na ke ketso e nang le toka?	8
2.4 Tokelo ya ho Kopa Mabaka	9
3. Ho Phephetsa Khato ya Tsamaiso: Lipheko le Maano	10
3.1 Tsela ya Molao: Ho Sebelisa Makhotla	10
3.2 Mekhwa e Meng ya ho Phephetsa Ketso ya Tsamaiso	12
4. O ka ikopanya le mang haeba o hloka Thuso ya Molao ho Phephetsa Ketso ya Tsamaiso	14

Senepa: WIEGO

Selelekela sa Molao wa Tsamaiso

1.1 Molao wa Tsamaiso ke eng?

Molao wa tsamaiso ke lekala la molao wa setjhaba, le laolang kamano dipakeng tsa mmoso le batho ba tlwaelehileng. Molao wa tsamaiso o laola mesebetsi ya baofisiri kapa mekhatlo (batsamaisi) e sebedisang matla setjhabeng le ho etsa mesebetsi ya setjhaba. O etseditswe ho netefatsa hore batsamaisi ba nka diqeto ka mokgwa o hloakang leeme. Molao wa Motheo o sireletsa tokelo ya hao ya tsamaiso e nang le toka, ho bolelang hore batsamaisi ba tlameha ho etsa diketso tse molaong, tse otlwahlalang le tse tsamaiswang ka toka.

Molao le maano ke “ditokisetso tse matlafatsang” tse laelang batsamaisi ho etsa mesebetsi ya bona. Batsamaisi ba sebedisa ditokisetso tsena. Molao wa tsamaiso o laola tsela eo basebeletsi ba setjhaba ba phethang mesebetsi setjhabeng. O o domella ho phephetsa tsela eo batsamaisi ba nkang diqeto le ho phetha diketso ka eona. Sena se thosa ho theha ponaleto, boikarabello le tshebetso e lokelang ka diofisiri tsa mmoso.

1.2 Batsamaisi ke bomang?

Motsamaisi ke ofe kapa ofe ya etsang diqeto tse amang setjhaba. E ka nna ya ba ofisiri ya mmoso wa lehae e ikarabellang bakeng sa ho fana ka mangolo a domellang khwebo e itaolang, mohlalobi wa bophelo bo botle, molaodi wa toropo, molaodi wa sephethephethe, kapa molaodi wa mmaraka wa toropo. Hape e kanna ya ba motho ya ikemetseng ya etsang mesebetsi wa setjhaba, a hirilwe ke mmoso wa lehae, mhl. tsamaiso ya dikhwere, ho tlosa matlakala kapa tsamaiso ya mmaraka.

1.3 Molao wa Tsamaiso o Tswa kae?

Ho na le mehlodi e meraro ya molao wa tsamaiso Aforika Borwa. Yona ke:

- Karolo ya 33 ya Molao wa Motheo
- Matlafatso ya Molao wa Tsamaiso ya Tsamaiso (PAJA) 3 ya 2000
- Diqeto tsa lekhotla

1.4 Ketso ya Tsamaiso ke eng?

Ha se diketso tsohle tse etswang ke ofisiri ya mmoso tseo e leng diketso tsa tsamaiso. PAJA e hlalosa ketso ya tsamaiso ka tsela e latelang:

- Ketso kapa qeto e entswang ke motsamaisi (mosebeletsi wa setjhaba kapa motho ya ikemetseng fela a phethisa thomo ya mmoso), kapa ho hloleha ha motsamaisi ho nka bohato kapa ho etsa qeto.
- Qeto ya mofota wa tsamaiso e nang le matla setjhabeng / tshebetso e:
 - ▶ akaretsang setjhaba kapa karolo ya setjhaba;
 - ▶ hloka hore batho ba etse kapa ba se ke ba etsa ho itseng;
 - ▶ amana le moralo o hlakileng wa molao le sepheo;
 - ▶ hlaha e le mosebetsi wa setjhaba, e seng sepheo sa motho a le mong.
- E entsoe ho latela “ditokisetso tse matlafatsang”, jwalo ka molao wa motheo, molao, melawana, matla a melao e tlwaelehileng, molao wa setso, maano.
- E ama ditokelo tsa batho hampe.
- Ha se ketso ya boemo bo phahameng ba phethahatso kapa ketso ya molao.

1.5 Ketso ya Tsamaiso e nang le toka ke eng?

Hore ketso ya tsamaiso e be le toka le ho hloka leeme, e tlameha ho:

- E be molaong: ofisiri o tlameha ho sebetsa a phethisa molao; a fowe tomello ya ho phetha ketso mme a se hlekefetse kapa ho fetisa matla a hae a mosebetsi.
- E otlwahale: diketso/ diqeto tse nkolang di tlameha ho otlwahala mme di ltshwanele sepheo.
- E be tsamaiso e se nang leeme: e kenyelletse tokelo ya ho mamelwa le diqeto tse hlokang leeme.

Ntle le moo, o ka kopa hore motsamaisi a o fe qeto e ngotsweng fatshe ha qeto e o ama.

Mehlala ya Ketso ya Tsamaiso

- Ho leleka barekisi ba itaolang;
- Ho fana kapa ho hana ho fana ka tumello ho barekisi;
- Ho khetholla le ho abela sebaka sa ho hweba;
- Ho hapa thepa;
- Ho tshwara bahwebi ba itaolang;
- Ho beha dipehelo di laesenseng: ditefiso, dihora le tse ding;
- Ho beha dipehelo ho bakotodi ba matlakala ho re ba fihlelle dibaka tsa matlakala;
- Ho hanela bakotodi ba matlakala ho re ba fihlelle dibaka tsa matlakala;
- Ho fa dikhamphani tsa poraefete dikonteraka tsa ho bokella matlakala a ntjhafatswang ntle le ho kenyelletsa basebeletsi ba phuthang le ho hlopha matlakala.

Senepo: J. Barrett

Ho Itokisetsa ho Phephetsa Ketso ya Tsamaiso

Dipotso tse tharo tsa bohlokwahali tseo o lokelang ho di botsa ha o batla ho phephetsa Diketso tsa basebeletsi ba setjhaba ke: Na ho molaong? Na ho a utlwahala? Na e ke tsamaiso e nang le toka? Ho araba dipotso tsena, o hloka ho botsa dipotso tse qaqileng haholwanyane.

2.1 Na ho molaong?

- (i) Na motsamaisi o ne a ena le matla a ho nka khato? Mathata a hlaha ha motsamaisi:
- ▶ a sa kgone ho bontsha hore na matla a hae a ho nka khato a tswa kae, a hloleha ho supa molawana, leano, Molao wa Palamente, jwalo-jwalo tse mo fang taelo ya ho nka khato kapa ho nka qeto;
 - ▶ a tlola molao wa mosebetsi wa hae, j.k. molawana o dumella lekhlotla ho beha nako eo mohwebi a ka rekisang ka yona ha le fana ka a tokomane ya tumello. Lekhotla le thibela hape se seng molaong, mhl. ho thibela thepa e itseng eo mohwebi a ka e rekisang.
 - ▶ a fetola qeto e nepahetseng ntle le puisano, mhl. ho fokotsa palo ya dibaka tsa ho rekisa moralong wa kgwebo o tijaetsweng monwana ke lekgotla mmoho le bahwebi;
 - ▶ ho abela motho e mong o sele boikarabelo ba hae ba mosebetsi, mhl, baphethisi ba molao ba fana ka matla a ho tshwara ba tlolang molao ho basebeletsi ba tshireletso ba poraefete.

Botsa basebeletsi ba mmuso hore na matla a bona a tswa kae

Ha ofisiri ya mmuso (ho kenyeletsa le maponesa) e nka qeto e nang le kgahlamelo e mpe ho wena, o lokela ho botsa:

“Ke na le tokelo ya molao wa motheo ya ho tseba hore na ke molao kapa molawana o feng o o fang matla a ho nka qeto ena. Ke kopa o mponentshe hantlentle molawana o o fang matla ana.”

- (ii) Na motsamaisi o sebeditse matla a hae hantle? Motsamaisi o tlotse molao wa matla a hae ha a:
- ▶ ha a hloleha ho utlwisisa molao o bolelang seo motsamaisi a kgonang ho se etsa le seo a sa kgoneng ho se etsa;
 - ▶ a hloleha ho latela tsamaiso e kgothalletswang, mohlala ho amohela moralo wa khwebo ntle le tsala morao tsamaiso e hlokwang ke molao kapa leano, jwalo ka hlokeha ho buisana le batho ba amehang le ho phatlalatsa tsebiso koranteng ya lehae;
 - ▶ a nka qeto kapa a nka bohato pele a netefatsa hore dintlha tse lokelang ho ba teng pele kgato e ka phethhwa di hlile di le teng, mhl. molawana wa toropo o dumella baofisiri ho hapa thepa haeba ba dumela hore mohwebi ha a na tokomane ya tumello. Haeba ofisiri a hapa thepa ntle le ho mamela ditlhaloso tsa mohwebi kapa a sa fe mohwebi (kapa mothusi wa mohwebi) monyetla o motle wa ho bontsha hore o na le tokomane ya tumello, ka sena ofisiri o tlotse molao.
- (iii) Na motsamaisi o sitilwe ho nahana semolao? Motsamaisi o sitwa ho nahana semolao ha a:
- ▶ *kwenaha tshebetso ya hae (morero o fosahetseng)*, mhl. ho fallisa barekisi hore diphetoho tse ntjha di unele yena kappa ba lelapa la hae molemo ka kotloloho;
 - ▶ *sebetsa ka moya o mobe (boqhekanyetsi/ ho se tsehepahale)*, mhl. baofisiri ba bolella bakotodi ba matlakala hore ba tshwanetse ho lefa 'tjhelete ya kotlo' bakeng sa ho sutumetsa koloyana mmileng wa setjhaba empa ho se na molao o jwalo.
 - ▶ *hloleha ho nahanisa maemo a ditaba*, mhl. lekhotla la toropo le romela mohwebi invoese bakeng sa rente. Morekisi o fumana hore barekisi ba bang kaofela ba rekisang thepa e tshwanang sebakeng se le seng ba lefa halofo ya seo lekhotla le mo qosang ka sona. Ha a ya ho lekhotla la toropo, bam o jwetsa hore ha ba no fetola invoese hobane “khomputha e sebetsa dipalo tsa rente”.

2.2 Na ho a utlwahala?

Diketso tsa tsamaiso di tlameha ho utlwahala. Sena se hloka ho fetiswa ka mohlala: lekhotla la toropo le dumelletse ba bakotodi ba matlakala ho fihlella sebaka sa matlakala ka nako efe kapa efe. Ho tloha ha lekhotla le etsa qeto eo, mme bakotodi ba matlakala fihlella sebaka seo ho bile le mello e meraro e meholo tulong eo bosiu feela. Lekhotla la toropo le fumane hore bakotodi ba bang ba matlakala ba dula sebakeng seo bosiu hore ba hlophe matlakala mme ba besa mollo hore ba futhumale. Toropo e thibela bakotodi ba matlakala bohle ho kene sebakeng seo bosiu.

Ho lekola hore na ketso ee e ne e utlwahala, o ltswanetse ho nkela hloohong dipotso tse tharo.

- (i) Na ketso e entswe kapa qeto e nkuwe ka sepheo se nepahetseng? Ee ke nnete: lekhotla le ne le batla ho thibela mollo sebakeng sa matlakala (ela hloko: haeba ho ne ho se na lebaka le amohelehang, qeto e ne e tla ba e sa utlwahaleng).
- (ii) Na ketso kapa qeto e ne e hokahane le sepheo sena? O ka nahana hore ho thibela batho ho lkena sebakeng sa matlakala ho tla fokotsa ho tuka ha mello (empa haeba ho se na kamano pakeng tsa qeto le sepheo, qeto e tla ba e sa utlwahale).

- (iii) *Na ketso kapa qeto e ne e le yona tsela e nepahetseng ka ho fetisisa ya ho fihlela sepheo seo kapa kgato e tlotse mekwalaba? O tlameha ho nahana ka dintlha tse fapaneng; e.g. o tlameha ho sekaseka mabaka a qeto le sephetho sa qeto eo ho batho ba anmehang ke yona. Haeba thibelo e amoha bokgoni ba ho iphedisa ba bakotodi ba matlakala, o ka nganga ka hore thibelo ya ho kena sebakeng e le ho thibela mello e fetelletse mme lekhofla le lokela ho loha maano a mang, khr. thibelo ya ho kena sebakeng ha e le bosiu feela, le ho beha leihlo hore na ke mang ya ka sebakeng sa matlakala ka nako tsohle.*

Kaha ho na le mekhwa e meng ya ho thibela mollo, o ka nganga ka hore qeto eo ha e utlwahale.

2.3 Na ke ketso e nang le toka?

Hore ketso ya tsamaiso e be le toka

- (i) Motsamaisi o lokela ho mamela maikutlo a ba amehileng:
- ▶ Moo qeto ya tsamaiso e nang le kgahlamelo ditokelong tsa hao kapa litebello tse tshwanelehileng, ho tlameha ho ba:
 - ▶ le ho mamelanwa;
 - ▶ Tsebiso e lekaneng ya ketso le sepheo sa ketso eo;
 - ▶ Monyetla o loketseng wa ho etsa tlhahiso;
 - ▶ Polelo e hlakileng ya ketso kapa tsamaiso ha ho se ho phethetswe;

Senepe: J. Rajgopaul

- ▶▶ Tsebiso e o bolellang hore o na le tokelo ya ho batla tlhakisetsa ya mabapi le qeto e nkuweng le ho kopa mabaka a ketso eo;
- ▶▶ Khetho ya ho ba le moemedi kapa ho itlhamisa ka bo wena.
- ▶ Moo ketso e nang le kgahlamelo ho sehlopha sa basebetsi kapa setjhaba, ho tlameha ho re setjhaba se nke karolo. E meng ya melawana le maano a khwebo e italolang e fana ka tsamaiso le litekanyetso tsa dinako bakeng sa ditsebiso le dipuisano.

(ii) Motsamaisi ha a tlameha ho ba leeme mme o tlameha ho amohela ho fetolwa monahano.

2.4 Tokelo ya ho Kopa Mabaka

O dumelletswa ho ba le tokelo ya ho kopa mabaka kgahlamelong e tlišwang ke Diketso tsa tsamaiso.

Tokelo ena e o thusa ho utlwisisa hore na ke hobaneng ha ofisiri e entse qeto e le hore o tsebe ho nka qeto ya ho phephetsa qeto eo le hore na o ka e phephetsa jwang. **O tlameha ho kopa mabaka matsatsing a 90** hoba o tsebe ka ketso ya tsamaiso.

Versoek Redes op Skrif

Hlokomela: *Hopola ho kopa mabaka ka lengolo le ho boloka lengolo la hao. Lengolo la hao le lokela ho ba le letsatsi la thomelo, le setempe se bontsha mohla o nehlaneng ka lona ho batsamaisi. Haeba mmasepala o sa o fe mabaka, Leqwethale ka o thusa ho isa mmasepala khotla.*

Mabaka a tlameha:

- Tobe taba;
- A tshetlehwe ka puo e hlakileng, e bonolo le puo ya semmuso eo boholo ba batho ba sebakeng sa mmasepala ba kgonng ho e bua;
- A be bolelele bo lekaneng le lintlha tse fellelseng;
- A hlalose hore na motsamaisi o fihletse qeto eo jwang ho fapana le ho bua feela ka qeto e nkuweng.

Senephe: WIEGO

Ho Phephetsa Ketso ya Tsamaiso: Dipheko le Maano

Ho na le mekhwa e fapaneng ya ho phephetsa le ho ssusumetsa qeto kapa ketso ya tsamaiso.

Tsela eo o e nkang e tla latela lintlha tse kang:

- mofuta wa ketso kapa qeto
- melawana eo molaoli a e tlotseng;
- matla a hao a mokhatlo, tsebo le disebeliswa;
- tshehetso eo o ka kgonang ho e fihella;
- boiphihlelo le tsebo ya hao ya mofuta wa tjebeho ya baofisiri ba toropo e ikarabellang.

3.1 Tsela ya Molao: Ho Sebedisa Makhotla

Ho na le mekhwa e mmedi ya ho phephetsa ketso ya tsamaiso ka makhotla:

(i) Tlhahlobo ya Kahlolo

Tlase Promotion of Administrative Justice Act (PAJA), makhotla a ka lekola qeto e nkuweng ho bona hore na sephetho se fihlelletse ka mokgwa o amohelang. Leha ho le jwalo, ha se ketso ya boipiletsa, ka hoo makhotla ha a atise ho nka qeto ya hore na qeto ka bo yona e nepahetse kapa e fosahetse. Haeba makhotla a fumana hore qeto ha e fihlelle ditlhoko tsa semolao, kahlolo e utlwalang le tsamaiso e se nang leeme, hangata qeto e tla behelwa ka thoko ebe ba kope motsamaisi hore a e sekaseke hape ka tsela e molaong, e nang le kahlolo e utlwalang, kapa ka mokgwa o se nang leeme.

Dinyeweng tse ikgethang, makhotla a na le ho:

- laela hore ho fetolwe qeto e nkuweng;
- laela motsamaisi ho lefa batho ba amehileng ditlhapiso;
- thibela motsamaisi a emise ho etsa ho hong kapa ho mo laela hore a etse ho itseng.

(ii) Phephetso ya Molao wa Motheo e otlohleng

O ka kopa leqwetha la pro bono (le sebetsang mahala) ho o thusa ho ya lekgotleng ho phephetsa molao kapa molawana ka bo ona ha o hatikela ditokelo tsa molawo wa motheo (ho kenyeletswa le tokelo ya tsamaiso e nang le toka).

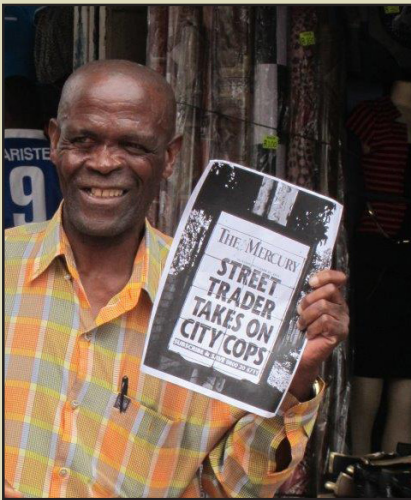
Nahanisa ka Thata Qeto Efe kapa Efe ya ho ya Lekhotleng

Hlokomela: O tla hloka ho nahanisisa qeto efe kapa efe ya ho ya khotla ka thata. Haeba o nka qeto ya ho ya khotla, o tla hloka tshehetso ya maqwetha mme o lokela ho itukisetsa tshebetso e telele le e theko e boima.

Lebokose le ka tlase le hlalosa hore na mohwebi wa mmileng wa Durban o ile a tseka Makhotleng ha lekgotla la toropo le hapa thepa ya hae.

Morekisi wa Durban o Itwanela Melawaneng ya Lekgotla la toropo

Morekisi wa mmileng wa Durban, John Makwicana, ya lahlehetsoeng ke R775 ha thepa ya hae e hapuwa, o hlotse nyewe ka bokgabane bitsong la bahwebi ba mmileng ha Lekgotla le Phahameng la Durban le ahlola hore melawana e fang baofisiri matla a fetelleltseng a ho hapa le ho nka thepa, ha e ikamahanye le molao wa motheo.

Makwicana o ne a ntse a hweba semolao ho tloha ka 1996. Jwalo ka barekisi ba bangata, thepa ya hae e ile ya hapuwa ele tlolo ya molao ke mapolesa a metro. Thepa ya hae e ile ya hapuwa mme hamorao ya “nyamela”.

Moahlodi o ahlotse hore ho hapuwa ha thepa ya barekisi ntle le temoso ke tthekefetso ya ditokelo tsa bona.

Mmmasepala o laetswe ho lefa Makwicana bakeng sa thepa ya hae, ha ofisiri e ikarabellang e ile ya laelwa ho lefa karolo e nngwe ya ditshenyehelo tsa yona tsa molao.

Moahlodi o dihile kahlolo ya hore melawana ya toropo ya Durban e hataketse ditokelo tsa barekisi tsa ho fumana thepa le ho hweba mme a bapisa ketso ena le kgethollo, mme a re Motse wa Durban o hloka ho ngotla matla a tsehebetso le ho “lokisa boitshwaro ba diofisiri” tse tshwanelang ho hauhela barekisi ba mmileng.

Nyewe e bontshitse tthekefetso eo barekisi ba mmileng ba phelang tlasa yona le ho bontsha tsela eo melawana e neng e ba ahlola ka teng le pele makgotla a molao a sekaseka molato. Moahlodi o kgothalleditse toropo hore e buisane le barekisi ba mmileng pele ba fetola melawana ya yona.

SERI. Bahwebi ba Italolang ba Johannesburg. Ditokelo tsa hao, leq 52-53 Senepa: Tasmi Qoazi, Asiye eTafoleni

3.2 Mekhwa e Meng ya ho Phephetsa Ketso ya Tsamaiso

Ho na le mekhwa e mengata eo o ka e sebelisang ho phephetsa ketso ya tsamaiso ntle le ho ya khotla:

(i) Tokelo ya ho botsa mabaka (bona kaholimo)

Ke mohopolo o motle ho sebedisa tokelo ya ho kopa mabaka hobane ho ka o thusa ho bontsha lekhlotla kapa mosebeletsi wa ombud hore motho ya nkileng diqeto o hlotswe ho bontsha mabaka a ketso kappa mabaka a ne a sena motheo. Haeba motho ya nkileng diqeto a sa bontsha mabaka a matla, o ka phephetsa ka hore motsamaisi ha a ka a nahanisisa dintlha (ho hloka motheo) kapa ho nka qeto e sa utlwahaleng.

(ii) Boipiletso bo kahare

Melawana le dipeholo tsa mmasepala tse ngata di dumella ho etsa boipiletso ba kahare. Melao e mengata ya mmasepala e bua ka Molao wa Ditshebeletso tsa Mmasepala, o o dumellang ho ipipiletsa kgahlanong le qeto e nkuweng ke mokgatlo wa dipolotiki, radipolotitiki/mmadiipolotiki, mokhanselara kapa mosebeletsi wa sa mmasepala. O lokela ho fana ka temoso e ngotsweng ya boipiletso le mabaka a hao ho motsamaisi wa mmasepala nakong ya matsatsi a 21 kamora hore o amohele tsebiso ka qeto e nkuweng. Hopola ho boloka khopi ya temoso ya hao mme o leke hore khopi ya hao e tempuwe ha o nehelana ka yona.

Motho ya mamelang boipiletso a ka ahlola hore na qeto ya motsamaisi o latetse tsamaiso e nepahetseng kapa e fosahaetse mme a fetola qeto.

(iii) Ombuds

Bommasepala ba bang ba na le ofisi ya Ombud moo o ka isang ditletlebo tsa hao teng. nkang teng

litletlebo. Ofisi ya Ombud e tla batlisisa le ho rarolla litletlebo.

O ka kopa thuso ofising ya Mosireletsi wa Setjhaba ho fuputsa menyenyetsi ya tsamaiso e mpe mabapi le merero yam muso. Mosireletsi wa Setjhaba a ka fuputsa dinyewe boemong bofe kapa bofe bam muso.

(iv) Phumaneho ya tlhaiso-leseling

Bolaodi ba lehae bo ngola le ho boloka lesedi le bohlokwa leo setjhaba se sa le fihlalleng, mhl. meralo ya ditjhelete ya bolaodi ba lehae kapa dikonteraka tsa bona le dikhamphani tsa poraefete. PAIA (Promotion of Access to Information Act) e dumella batho ba tlwaelehileng ba dumelletswa ho fihlella lesedi lena. O ka kgona ho sebedisa PAIA ho kopa ho fihlella lesedi, jwaloka sebopeho sa ditefo sa dibaka tse fapaneng tsa kgwebo le melao le dipehelo tsa mekgatlo e meng (mhl. ho phutha matlakala kapa ho laola dibaka tsa kgwebo tse hlwauweng). O ka sebedisa lesedi leo o le fihlalleng ka PAIA ho matlafatsa dingangisano ha o phehisa makgotla kapa o ya kgotla.

(v) Ho nka karolo ha setjhaba

Basebetsi ba itaololang ba ka susumetsa diqeto ka ho nka karolo ditshebeletsong tsa setjhaba le ho hloma dipotso pele diqeto di nkuwa. Batsamaisi ba lokela ho dumella setjhaba ho phehisa moo diqeto tsa botsamaisi di tla ama setjhaba. Mohlala, sena se ka ba mabapi le ho hlophuwa ha matlakala moo a bokelletsweng teng le hore ke mang ya nang le tokelo ya ho a phutha kapa mabapi le ditshisinyo tsa moralo o motjha wa khwebo.

(vi) Dipuisano le mefuta e meng ya diketso tsa letsema.

O ka sebetsana le sebetsana le maemo a mangata a tsamaiso ya diketso ka ho hlophisa: ho tsekella dikopano tsa ditherisano, ho nka mohato wa kopanelo le ho kgobokanya letshwele.

Ditokelo tsa tshebeletso e se nang leeme e bolelwang ke PAJA / Molao wa Disisteme tsa Mmmasepala / Melawana kapa maano jwaloka ha ho boletswe ka hodimo a ka sebediswa diqholotso tse fapaneng. Tsena di kenyeltsa:

- tokelo ya ho mamelwa, ho ho hloka leeme le ho amohela ho amohela lehlakore le leng;
- tokelo ya ho fihlella lesedi;
- tokelo ya ho nka karolo.

Senepe: WIEGO

Thuto e lebokoseng le ka tlase e bontsha kamoo basebetsi ba ka nkang kgato e kopaneng ho phephetsa diketso tsa ba nkang diqeto.

Ntwa ya Basebetsi ba phuthang le ho hlopha matlakala ya Johannesburg – ho se poraefethaese le tahlehelo ya mekgwa ya boiphediso

Batho ba phuthang le ho hlopha matlakala ba Johannesburg ba utlwetse hore Toropo e phatlaladitse ka thendara ya hlwaya dikhamphani tsa poraefete tse phuthang matlakala a malapeng a batho ba barui. Sena e le motjha wa tsamaiso ya leano la Toropo la ho hlopha matlakala moo a qalang teng. Dikhamphani di ne di tla phutha matlakala ebe di rekisa matlakala a ntjhafatswang hape di lefuwe ke Toropo, fela di nka mosebetsi oo basebetsi ba phuthang leho hlopha matlakala e leng kgale ba o etsa ka dilemolemo.

Kgahlamelo e bile e koduwa ka ha basebetsi ba phuthang le ho hlopha matlakala ba tlaleile hore morokoso oo ba neng ba o etsa o theohile ka diperesente tse halofo le ho feta, moo leano le kentsweng tshebetsong. Ka tshehetso ya WIEGO le South African Waste Pickers Association (SAWPA), ba ile ba qholotsa letsema ho potoloha toropo. Ba ile ba tshwara dikopano le ho theha Interim Jo'burg Reclaimers Committee. Leha Toropo le Pikitup (karolo e ikarabellang ho phutha matlakala) di ile tsa kopana le komiti ho hlahisa dingongoreho le ditseko tsa bona, Toropo ya tswela pele ka qeto ya yona.

Basebetsi ba matlakala ba ile ba ya diterateng mme ba hlophisa letsholo ho ya ofising ya Pikitup. Molaodi a motjha wa Pikitup o ile a netefatsa hore basebetsi ke bankakarolo ba bohlokwa kgwebong ya matlakala. Ho thehuwe Sehlopha sa Tshebetso ka Interim Jo'burg Reclaimers Committee, Pikitup le Lefapha la Ditshebetso tsa Tikoloho le Meralo ya Motheo. E fuwe mosebetsi wa ho theha moralo wa ho kenyelletsa basebetsi ba matlakala moruong wa matlakala wa Toropo.

(Sheba Vanessa Pillay, "Amplifying voice, visibility and validity. Waste pickers in Jo'burgCity" *South African Labour Bulletin*, Vol 41, No 4, Nov/Dec 2017) *Senepe: Chris Bonner*

O ka ikopanya le mang ha o hloka thuso ya semolaoho phephetsa Diketso tsa Tsamaiso

Haeba o nahana hore o tla hloka thuso ya semolao ho phephetsa ketso ya tsamaiso eo o dumelang hore ha e molaong, ha e na kelello ebile e hloka toka, o ka ikopanya le balekane ba WIEGO ba fanang ka ditshebetso tsa molao tsa pro bono (mahala) Aforika Borwa. Etsa bonnete ba hore o ba tsebisa hore mokhatlo wa hao o sebetsa le WIEGO.

The Legal Resources Centre (LRC) **PBO NO: 930/003/292**

Johannesburg

16th Floor, Bram Fischer Towers
20 Albert Street
Johannesburg
2001
Mohala: (011) 838-6601
Fekese: (011) 836-8680

Cape Town

3rd Floor, Greenmarket Place
54 Short Market Street
Cape Town
8001
P O Box 5227
Cape Town
8000
Mohala: (021) 481-3000
Fekese: (021) 423-0935

Durban

11th Floor, Aqoasky Towers
275 Anton Lembede Street
Durban
4001
Mohala: (031) 301-7572

Grahamstown

116 High Street
Grahamstown
6139
Mohala: (046) 622-9230
Fekese: (046) 622-3933

Facebook: <http://www.facebook.com/LRCSouthAfrica>

Webosaetesite: www.lrc.org.za

Emeili: info@lrc.org.za

The Socio-Economic Rights Institute (SERI)

6th floor Aspern Hoose
54 De Korte Street
Braamfontein 2001
Johannesburg
South Africa

Reception: +27 11 356 5860
Fekese: +27 11 339 5950

Facebook: <https://www.facebook.com/SocioEconomicRightsInstitute>

Webosaete: <http://www.seri-sa.org/>

Emeili: sanele@seri-sa.org

Ka kopo tsebisa WIEGO haeba o sebedisitse bukana ena ho phephetsa diqeto tsa bommasepala. O ka romella molaetsa ka lengolore emeilela: marlese.vonbroembsen@wiego.org

Senepa: M. Chen

Bukana ena e nehelwa ho moetapele wa
barekisi ba literateng le molwanedi wa ditokelo,
John Makwicana (1947 - 2018).